

A MAGYAROK „ETELKÖZI HONFOGLALÁSA”

Alábbi tanulmányunkban azt a kérdést vizsgáljuk, hogy mikor és miért kerültek a magyarok a Dontól nyugatra és a Fekete-tengertől északra levő területre. Ezt a történeti eseményt, – a 895-ös Kárpát-medencei analógiájára – az új szállásterület általános megnevezésével élve „etelközi honfoglalás” névvel illetjük.

Az első magyar őshazának tekintett Volga–Káma vidéki, utólagos elnevezéssel Magna Hungaria-nak nevezett területéről való elköltözés vagy elvándorlás pontos ideje nem ismert, a gyér számú forrásanyag csak bizonytalan következtetéseket enged meg. Az egyik hipotézis szerint a magyarok jóval hamarabb lesodródtak a dél-orosz steppére, mielőtt még az írott forrásokban jelentkeztek volna. Az elméletet valló kutatók úgy vélekedtek, hogy a Kr. u. 5–8. század során a magyarok lekerültek vagy a Kaukázus vagy pedig a Don vidékére, és itt is éltek az egymást váltó nomád birodalmak (szabir, türk, onogur-bolgár és kazár) vazallus népeként, majd a 830-as évek táján függetlenül a Kazár Kaganátustól. A korábbi politikai függőség jeleként értékelték a magyarokkal kapcsolatban a 9–10. századi írott forrásokban szereplő népevek egy részét (türk, szabir, ungr). Utaltak arra is, hogy a magyar nyelvben szép számmal vannak korai török jövevényszavak, melyeket nem vehettek át rövid idő alatt.¹ Történeti bizonyítékként hozták fel Konsztantinosz császár tudósítását arról, hogy a magyarok (türkök) három évig együtt laktak a kazárokkal és együtt harcoltak velük minden háborújukban.² Jónéhányan úgy vélték, hogy a három év túlságosan is rövid idő ahhoz, hogy a kazárok minden háborújában résztvegyenek a magyarok, s ezért jóval hosszabb időt jelölő számra

¹ NÉMETH GYULA: A honfoglaló magyarság kialakulása. Bp. 1930. (a továbbiakban: NÉMETH 1930.) 151, 176–177, 181–182.; MORAVCSIK GYULA: Az onogurok történetéhez. Magyar Nyelv 26 (1930) 100–108.; ZICHY ISTVÁN: Magyar őstörténet. Bp. 1939. 9.; HALASI-KUN TIBOR: A magyarság kaukázusi története. In: LIGETI LAJOS (szerk.): A magyarság őstörténete. Bp. 1943. (a továbbiakban LIGETI 1943.) 71–72, 98.; VERNADSKY G.–FERDINANDY M.: Studien zur ungarische Frühgeschichte. I. Lebedia. II. Álmos. München, 1957. 10, 15–16.; BARTHA ANTAL: A IX–X. századi magyar társadalom. Bp. 1968. 82–83.; A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. Sajtó alá rendezte és szerkesztette GYÖRFFY GYÖRGY. Bp. 1975. (a továbbiakban: MEH) 6–10.

² MEH 118.; Biborbanszületett Konstantin: A birodalom kormányzása. A görög szöveget kiadta és magyarra fordította MORAVCSIK GYULA. Bp. 1950. (a továbbiakban: DAI) 170–171.; MORAVCSIK GYULA: Az Árpád-kori magyar történelem bizánci forrásai. Bp. 1984. (a továbbiakban: ÁMTBF.) 43.

(150, 200, 300) javították a hármas számot.³ Végezetül az az érv is felmerült a magyarok korai leköltözése kapcsán, hogy valószínűleg valamelyik nagy népvándorlási hullámtól (Kr. u. 463, 552, 670 k.) sodortatva kerülhettek le a dél-orosz steppére. Újabbán Engel Pál azt is hangsúlyozta, hogy 670 után nem voltak nagy népmozgások a steppén egészen a 890-es évekig, így a magyaroknak a 7. században már el kellett hagyniuk volgai hazájukat, mert később nem nyílt rá módjuk.⁴

A másik feltevés szerint a magyarok nagyjából akkor jelentek meg a dél-orosz síkságon, amikor az írott forrásokban (830-as évek) jelentkeztek. Másszóval a tudósítások nem az önállósulást, hanem a migrációt és a „honfoglalást” rögzítették. E felfogás értelmében a korábbi időszakban lényegében nem számolhatunk magyarokra utaló forrásokkal, hiszen olyan területeken laktak ekkor, amelyet még nem világított meg az írásbeliség.⁵ Ezért a 9. század előtti néhány szórványadattal kapcsolatban újabbán Kristó Gyula hangsúlyozta azt, hogy nem bizonyítható az, hogy ezek valóban magyarokra vonatkoznának.⁶ Álláspontja szerint a magyar törzsszövetség akkor alakult meg, amikor részben Baskíriából (Magna Hungaria) finnugor és török nyelvű, részben pedig Kazáriából török nyelvű törzsek a Don vidékére költözve egyesültek a 830-as években. A török népnéveket és a kölcsönszavakat egyrészt a magyarok szomszédaival (volgai bolgárok, kazárok), másrészt pedig a törzsszövetség egyik („déli”) komponensével hozta kapcsolatba.⁷ Feltételezték, hogy nem népvándorlási hullám, hanem a Regino és Anonymus által egyaránt említett „helyszűke” kényszerítette Magna Hungaria elhagyására.⁸

Köztes álláspontnak foghatjuk fel azt a feltevést, amely szerint a magyarok a 8. század közepén vagy a 9. század elején jelentek meg a Dontól nyugatra levő térségben.⁹

³ Vö. 1. jegyzet: az emendáció problémájára 1. Constantine Porphyrogenitus: De administrando imperio. vol. II. Commentary Ed. by JENKINS, R. J. H. Bp. 1962. (a továbbiakban: Commentary) 148.

⁴ ENGEL PÁL: Beilleszkedés Európába. A kezdetektől 1440-ig. Magyarok Európában I. Bp. 1990. 95–96, 105–106.

⁵ PAULER GYULA: A magyar nemzet története Szent Istvánig. Bp. 1900. 13, 132. o. 30. jz.; KRISTÓ GYULA: Levedi törzsszövetségétől Szent István államáig. Bp. 1980. (a továbbiakban: KRISTÓ 1980.) 38–39, 43, 55, 59, 65.; BOBA, I.: Nomads, Northmen and Slavs. Eastern Europe in the Ninth Century. The Hague-Wiesbaden, 1967. 99.; NÉMETH GYULA: A honfoglaló magyarság kialakulása. Második bővített és átdolgozott kiadás. Közzéteszi BERTA ÁRPÁD. Bp. 1991. 224–226.

⁶ KRISTÓ 1980. 12–18.; Uő.: The Hungarians in the Ninth Century. Szeged, 1991. Ford. NOVÁK GYÖRGY. (a továbbiakban: KRISTÓ 1991.) 3–14. – A kézirat rendelkezésemre bocsátásáért ezúton is köszönetet mondok.

⁷ KRISTÓ 1980. 55–59.

⁸ PAULER GY., i. m. 12, 130. o. 29. jz.; KRISTÓ 1991. 144–145.

⁹ 750 körülre I. FODOR ISTVÁN: Verecke híres útján. Bp. 1975. 170–171.; 800 körülre pl. CZEGLÉDY KÁROLY: Árpád és Kurszán. (az Árpád-ház megalapításához). In: Uő.: Magyar őstörténeti tanulmányok. Bp. 1985. (a továbbiakban CZEGLÉDY 1985) 119.

Összességében véve a történeti irodalomban nem alakult ki egységes felfogás; vitatott az, hogy a magyarok mikor kerültek a dél-orosz steppére, az írásos forrásokban való biztos jelentkezésük az önállósulást vagy a leköltözést jelzi-e, s miért hagyták el korábbi hazájukat. Nézetünk szerint a magyarok felbukkanása a Don és az Al-Duna közti térségben tükröződött a forrásokban, mégha messze is volt a pogány „Szkítia” mind a keresztény, mind pedig az iszlám területektől, azaz az írásbeliség „hatósugarának” határain volt. Mégis a leginkább közelinek (Krim-félszigeti birtokai révén) számító Kelet-Római (Bizánci) Birodalom híradással lehetett a magyarok feltűnéséről, s a távolabbi keleti frank és a bomló arab birodalom figyelmét is felhívhatták magukra. Nézetünk szerint csak akkor számolhatunk a magyarok megjelenésével bizonyosan, ha több, nagyjából egyidejű forrás számol be egy korábban nem említett nép felbukkanásáról a dél-orosz steppe különböző pontjain.

A 830-as évekre vonatkozóan négy olyan forrással is rendelkezünk, amelyeket a magyarokkal hoztak kapcsolatba. Georgiosz Monachosz folytatója, Szümeón Logothetész szerint Theophilosz bizánci császár idején (829–842) a korábban Krum bolgár kán 813-as akciója során az Al-Dunától északra áttelepített makedón hadifoglyok fellázdak, s vissza akartak menni hazájukba, a bizánci birodalom területére. Theophilosz császár kérésükre hajókat küldött a Dunához, hogy felvegyék és visszazállítsák őket. A makedónok legyőzték a bolgárokat, akik velük szemben egy pogány néphez fordultak, amelyet a forrás felváltva ungr, türk és hun neveken emleget. Az ellenség felajánlotta a makedónoknak, hogy engedi őket távozni a hajókon, ha átadják nekik javaikat. A makedónok ehelyett több napig csatáztak velük, s végül győzelmet arattak, s a hajókon visszajutottak hazájukba.¹⁰ Mivel az esemény időpontját a krónikás nem adta meg, ezért a tudósításban szereplő adatok (nevek) alapján próbált erre következtetni a történeti kutatás. Ezek sorában a legnagyobb jelentőséget annak tulajdonították, hogy a forrás szerint Vazul (a későbbi II. Baszileiosz császár) I. Mihály uralkodásának idején (811–813) született, és akkor jött meg a makedón hadifoglyokkal együtt, amikor 25 éves volt. Vazul 811–813-ra egyaránt tehető születése és 25 éves korában való „megjövetele” alapján a történeti kutatás általában 836–838-ra tette az eseményt.¹¹ A bizánci tudósítás kronológiailag értékesíthető adatának tűnhet az a megjegyzés, hogy a bolgárok fejedelme ekkor „Vladimer volt, Krum unokája, az azután uralkodó Simeon apja”. Már Moravcsik Gyula is rámutatott arra, hogy „a bolgár uralkodókra vonatkozó adatok tévesek”, hiszen Vladimir (kb. 889–893) nem Simeon (kb. 893–927) apja, hanem bátyja volt. Véleménye szerint „valószínű hogy a Vladimir

¹⁰ MEH 104–106.; ÁMTBF 53–58.

¹¹ PI. MORAVCSIK GYULA: Bizánci krónikák a honfoglalás előtti magyarságról. Antik Tanulmányok 1957. 282–285.; CZEGLÉDY 1985. 54, 119.; BARTHA A., In: Magyarország története tíz kötetben. I/1–2. Főszerk. SZÉKELY GYÖRGY, szerk. BARTHA A. Bp. 1986. 526.; KRISTÓ 1980. 38–39.; KRISTÓ 1991. 17.

név szövegromlás Malomir helyett, aki 831–836-ban uralkodott”¹² Nézetünk szerint nem fogadható el a javítás, mivel a két név a -mer végződést leszámítva meglehetősen eltér egymástól. A megadott leszármazási adatok ugyanakkor ellentmondások; Krum unokája valóban Malamir, Simeon apja viszont Borisz (Mihály; 852–889) volt. Így a bolgár fejedelem neve alapján nem lehet keltezni az eseményt. A történeti irodalom 831–832-re,¹³ 836-ra,¹⁴ 837-re,¹⁵ 836–838-ra,¹⁶ illetőleg 839-re tette a makedónok és a bolgárok pogány szövetségésének al-dunai összecsapását.¹⁷ A kutatók túlnyomó többsége elfogadta azt, – bár Moravcsik szerint „kielégítő magyarázatot nem sikerült arra találni, hogy miért nevezi a krónikás ugyanazt a népet először ungroknak, majd kétszer hunoknak, és ismét kétszer türköknek”¹⁸ – hogy magyarokra utal a forrás. László Gyula és Boba Imre hangoztatta kétségét, jöllehet ők is valamilyen módon a magyarokhoz kapcsolták a tudósítást. László szerint a különböző népnevek talán különböző népcsoportokat takarhattak. Ő is egyet emelt ki azonban ezek közül, az ungr népvét, s ennek alapján úgy vélekedett, hogy a bolgárok nem a Fekete-tenger partján lakó türk-magyarok, hanem a közelebb levő Kárpát-medencei onogur-magyarok segítségét kérték.¹⁹ Boba is az onogurokra gondolt, annyi különbséggel, hogy szerinte az avar kaganátus bukása után ezek elhagyták a Kárpát-medencét, s később Álmos vezetése alatt egyesültek a szavárd magyarokkal és a kabarokkal.²⁰ A bizánci forrás leírásából következik, hogy a bolgárok nem három, hanem egy, a Dunától északra tartózkodó néphez fordultak. A három megnevezés a bizánci történetírókra jellemző archaizálás mellett egy új, eddig nem ismert, ”név nélküli” nép felbukkanásával kapcsolatos elkerülhetetlen zavart tükrözheti. A krónikás által emlegetett népnevek

¹² Vö. ÁMTBF 55. o. 6. jz.

¹³ WASILEWSKI, T.: Bizancijum, Slowiania u IX. wieku. Warszawa, 1972. 84–87.; KIRÁLY PÉTER: A magyarok említése a Konstantin-legendában. Magyar Nyelv 70 (1974) 6, 9.

¹⁴ VAJAY, SZ.: Der Eintritt des ungarischen Stämmebundes in die europäische Geschichte (862–933). München, 1968. 11. 87.; BENKŐ LÓRÁND: A magyarság honfoglalás előtti történetéhez Leved és Eteköz kapcsán. Magyar Nyelv 80 (1984) 418.

¹⁵ MORAVCSIK GYULA: az 1. jegyzetben i. m. 107–108.; Uő.: Bizánc és a magyarság. Bp. 1953. 39.; GYÓNI MÁTYÁS: Kalizok, kazárok, kabarok, magyarok. Magyar Nyelv 34 (1938) 164.; DIENES ISTVÁN: A honfoglaló magyarok. Bp. 1972. 73.; GYÖRFFY GYÖRGY: Honfoglalás, megtelepedés, kalandozások. In: Magyar őstörténeti tanulmányok (Szerk. BARTHA A. – CZEGLÉDY K. – RÓNA-TAS A.) Bp. 1977. 142.

¹⁶ L. 11. jegyzet.

¹⁷ PAULER GY., i. m. 14–15.; ZICHY I., i. m. 6., 33.; HALASI-KUN T., In: LIGETI 1943. 99.; 839–840-re tette MARQUART, J.: Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge. Leipzig, 1903. 30.

¹⁸ ÁMTBF 55. o. 6. jz.; l. még MORAVCSIK GY.: Sagen und Legenden über Kaiser Basileios I. Dumbarton Oaks Papers 15 (1961) 75.

¹⁹ LÁSZLÓ GYULA: A „kettős honfoglalás”. Bp. 1978. 184.

²⁰ BOBA, I.: A Twofold Conquest of Hungary or Secundus Ingressus. Ungarn Jahrbuch 12 (1982–1983) 23–41.

mindegyikét alkalmazták később is a magyarokra. Megjegyzendő, hogy a türk népvét a korabeli és a térségben ekkor szerepet játszó népek közül csak a kazárok viselték.²¹ E nevek külön-külön is, de főleg együttesen csak a magyarokra utalhatnak. Az al-dunai makedón –, illetve közvetve Bizánc-ellenes fellépést a történeti kutatás bolgár felkérésre végrehajtott kalandozásnak minősítette.²²

Következő forrásunk, az Annales Bertiniani 839. évi bejegyzése feltételesen kapcsolódik a magyarokhoz. Eszerint Theophilosz bizánci császár követeket küldött az Ingulheimban tartózkodó Jámbor Lajos frank császárhoz. Nagy Károly utóda 839. május 18-án fogadta a baszileusz követeit. A bizánci uralkodó a Konstantinápolyban előtte megjelenő rusz (normann) követeket szintén elküldte saját követségével együtt a frank császárhoz. Theophilosz arra kérte Jámbor Lajost, hogy mivel az az út, amelyen át a rusz követek uralkodójuktól (kagánjuktól) hozzá jöttek, a barbár és vad népek dúlásai miatt veszélyes, adjon segítséget, hogy kerülő úton visszajuthassanak hazájukba.²³ A történeti irodalomban korántsem minden kutató használta a magyarok jelenlétének bizonyítására ezt a tudósítást.²⁴ Az Annales Bertiniani ugyanis nem nevezte meg a „barbár és vad” népeket, így természetesen nem vehetjük biztosra, hogy valóban a magyarokra utalt. E nyugati forrás számára azonban annyira ismeretlen volt „Szkítia”, hogy csak akkor fordított rá nagyobb figyelmet, amikor jóval később, 862-ben betörték innen a keleti frank birodalom határterületeire; ekkor is korábban nem ismert ellenségnek nevezte őket, de már megadta nevüket Ungri formában.²⁵ Valószínűnek tűnik, hogy a 839. évi tudósítás barbár és vad népei azonosíthatóak a 862-es híradás Ungri-jaival. Érvként említhetjük, hogy a rusz legáció a Fekete-tengertől északra eső zóna érintésével, a Dnyeperen hajózhatott le, s így ért Konstantinápolyba. Mivel 839 tavaszán a követek már keleti frank (német) területen voltak, bizonyos, hogy még 838 folyamán (legkésőbb ősszel) érkezhettek Theophiloszhoz. Visszautazásuk elé viszont már akadályok tornyosultak, elzáródott a steppei út, s a bizánci császár nem merte őket visszaküldeni ezen, így került sor nyugati utazásukra. Így a 838-as évhez (esetleg a 839-es év elejéhez) köthetjük a magyarok felbukkanását a Dnyeper körüli térségben.

²¹ A türk név bizánci használatára összefoglalóan I. MORAVCSIK GYULA: Byzantinoturcica. I. Bp. 1958². 320–327.; arra, hogy a kazárokat nyugati, a magyarokat pedig keleti türköknek is írták, I. UÓ., Nikolaus Mystikos a „nyugati türkok”-ról. Kőrösi Csoma Archivum I. Bp. 1921–1925. 156–157.

²² KRISTÓ 1980. 43–44., 78.; BENKŐ LÓRÁND: a 14. jegyzetben i. m. 418–419.

²³ WAITZ, G. (res.): Scriptorum rerum Germanicarum in usum scholarum. Annales Bertiniani. Hannoverae, 1883. 19–20.

²⁴ Magyarok jelenlétére következtetett pl. CZEGLÉDY 1985. 54.; ARTAMONOV, M. I.: Isztorija Hazar. Leningrád, 1962. 344.; LUDWIG, D.: Struktur und Gesellschaft des Chazarenreiches im Licht des schriftlichen Quellen. Inaugural Dissertation zur Erlangung des Doktorgrades des Philosophischen Fakultät der Westfälischen Wilhelm-Universität zu Münster, 1982. 259.; TOYNBEE, A.: Constantine Porphyrogenitus and His World. London, 1973. 431, 444–445.; KRISTÓ 1991. 217.

²⁵ GOMBOS, F. A.: Catalogus fontium historiae Hungariae. I–III. Bp. 1937–1938. I. 111.

Bizonytalan viszont az, hogy vajon csak alkalmilag erre vetődő, kalandozó, vagy pedig már tartósan letelepedő magyar csoportokkal számolhatunk.

Legutoljára említjük a dél-orosz steppe keleti régiójához, a Don vidékhez fűződő magyar vonatkozású forrásokat. Theophanész Continuatus, illetve őt követve Konsztantinosz császár a DAI. 42. fejezetében megemlíti, hogy Kazária kagánja és bégje követeket küldött Theophilosz császárhoz, és kérték, hogy építtesse meg számukra Sarkel erődjét. A császár Petronászt bízta meg ezzel a feladattal, aki el is végezte azt, majd visszatérése után azt javasolta uralkodójának, hogy katonai kormányzót nevezzen ki a Krím-félszigeten levő, bizánci kézen levő Kherszónba. Fontos kérdés, hogy miért vált sürgőssé a Don mellett egy erőd építtetése, kik ellen emelték az erősséget, amelyben 300 főnyi, évente váltott kazár őrség állomásozott a forrás szerint.²⁶ Mivel a besenyők csak a magyarok 9. század végi elűzése után kerültek a Dontól nyugatra levő területre, reálisan számbavehető nyugatról támadó ellenfélként csak a ruszokra és a magyarokra gondolhatunk. Elterjedt álláspont szerint a folyókon lehajózó, 860-ban már Bizáncot is megrohanó ruszok ellen épült az erőd.²⁷ Ellene szól a feltevésnek, hogy a források nem említik, hogy Kazáriát a 9. század folyamán rusz támadás érte volna. Ráadásul kazár fennhatóság alatt volt a Dontól nyugatra levő szláv törzsek egy része is, s csak a 880-as években vont a fennhatósága alá Oleg fejedelem többségüket. Az Annales Bertiniani idézett tudósítása alapján pedig feltételezhető, hogy 838 körül a dél-orosz steppén rusz szempontból ellenségesnek minősíthető nép bukkant fel. A történeti kutatásban leginkább elfogadott hipotézis szerint Sarkelt a magyarok ellen építették.²⁸

Általában idevágó tudósításként szokták idézni negyedik forrásunkat, Ibn Rusztának a 930-as években írt, de jóval korábbi időszakra vonatkozó híradását. Eszerint „a kazárok régebben körülsáncolták magukat a magyarok és más népek támadásaival szemben”.²⁹ Mivel a Dzsajháni elveszett szövegére épülő Ibn Ruszta tudósítás elfogadott feltevés szerint a 870-es vagy a 880-as évekre utal,³⁰ ehhez képest kell

²⁶ Theophanész adatára I. Theophanes Continuatus, Ionnes Cameniate, Symeon Magister, Georgius Monachus ex. recong. BEKKER, I. Bonnae, 1838. 122.; Konsztantinosz adatára I. DAI 180–181.; ÁMTBF 43.

²⁷ A besenyők elleni erősségnek tűnteti fel Sarkelt Kedrenosz, I. Georgius Cedrenus, Ioannis Scylitzae ope ab I. BEKKERO suppletus et emendatus. II. Bonnae, 1839. 129–130.; a rusz elméletre I. pl. CZEGLÉDY K., A magyarság Dél-Oroszországban. In: LIGETI 1943. 105.; TOYNBEE, A., i. m. 444–445.; NOVOSZELCEV, A. P.: Khazarszkoje goszudarsztvo i evo rol v isztorii vosztoesnoj Evropi i Kavkaza. Moszkva, 1990. 208.; a rusz teóriát megkérdőjelezte pl. GOLDEN, P. B.: Khazar Studies. A Historico-Philological Inquiry into the Origins of the Khazars. Bp. 1980. I. 77.

²⁸ PAULER GY.: i. m. 14, 132. o. 30. jz.; MARQUART, J.: i. m. 28.; MACARTNEY, C. A.: The Magyars in the Ninth Century. Cambridge, 1930. 74–75.; CZEGLÉDY 1985. 55, 119.; GYÖRFFY GYÖRGY: Tanulmányok a magyar állam eredetéről. Bp. 1959. 79.; KRISTÓ 1980. 20–21.

²⁹ MEH 88.

³⁰ 870-re I. CZEGLÉDY 1985. 118.; 880 körülre I. KRISTÓ 1980. 87.; Dzsajháni datálási problémáira I. újabban ZIMONYI ISTVÁN: The Origins of the Volga Bulgars. Studia Uralo-Altaica 32. Szeged, 1990. 155.

korábbi időre gondolni. A történeti kutatás túlnyomórészt összekapcsolta a Sarkel felépítéséről szóló bizánci híradást Ibn Ruszta közlésével a kazárok körülsáncolással való védekezéséről.³¹ Nézetünk szerint a két forrást ugyan nem kell egymással szoros kapcsolatba hozni, mégis Ibn Ruszta megjegyzése közvetve erősíti a bizánci forrásból amúgyis levonható következtetéseinket. Theophanész Continuatus és Konsztantinosz ugyanis csak egy kazár vár, időben nagyjából behatárolható időben történt felépüléséről szólnak, de nem említik, hogy kik ellen, s miért emelték; míg Ibn Ruszta általánosságban a kazárok védekezéséről emlékezik meg – egyetlen vár sem szerepel nála, csak a nehezen értelmezhető „körülsáncolás” – s konkrétan megnevezi a kazárok ellenfelei közül a magyarokat. Mivel Konsztantinosz a DAI. 38. fejezetében egyértelműen szövetséges viszonyt említ kazár-magyar vonatkozásban, Ibn Ruszta tudósítása az egyetlen, amely konfrontációra utal közöttük. Ez az ellenséges viszony – legalábbis részben – kapcsolódhat Sarkel felépülésének időszakához.

Fontos kérdés, hogy mikor épült a kazár védelmi rendszer nyugati, doni határerődje, Sarkel. Az erőd építését általánosságban 830-ra tette a történeti kutatás.³² A régebbi, pontosabb datálási kísérletek szerint 833 vagy 833–835 között került sor erre.³³ Későbbi időpontot fogadott el Pauler Gyula, aki 837-re helyezte az eseményt.³⁴ Újabban térthődít az a felfogás, amely 838 vagy 838–839 körüli időben számol a vár építésével.³⁵ Magunk is úgy véljük, hogy Theophilosz uralkodásának inkább a vége felé, 838 körül jöhetett a kazár követtség Konstantinápolyba, majd ezt követően Petronász felépíttette az erődöt. Feltevésünk másokéhoz hasonlóan elsősorban Theophanész Continuatus szövegére épül. A bizánci krónikás a vár felépítését tárgyaló rész előtt Ioannész Morocharzaniosz Grammatikoszról említi konstantinápolyi pátriarkaként; főként ez alapján lehet pontosabban datálni Theophilosz császár uralkodásán belül az eseményt.³⁶ Krumbacher régebbi kronológiája szerint 834. április 21-től 843. február 12-ig töltötte be a pátriarka tisztségét. Az erőd felépítését korábbra keltező hipotézisek

³¹ Vö. 28. jegyzet

³² BARTHA ANTAL: az 1. jegyzetben i. m. 99.; KRISTÓ 1980. 24, 43.

³³ 833-ra I. NÉMETH 1930. 153.; HALASI-KUN T., in: LIGETI 1943. 99.; MARQUART, J., i. m. 27–28.; CZEGLEDY 1985. 119.; ARTAMONOV, M. I., i. m. 298, 462.; 833–835-re I. BARTHA A.: Magyarország története I/1. 501, 508, 534.; MACARTNEY, C. A., i. m. 74.; 834–837-re I. NOVOSZELCEV, A. P., i. m. 206.

³⁴ PAULER GY., i. m. 14, 136. o. 34. jz.

³⁵ 838-ra I. GOLDEN, P. B., i. m. 67.; Uő., in: SINOR, D. (ed.): *The Cambridge History of Inner Asia*. New York, 1990. 267.; FODOR ISTVÁN: *Kazárok és kabarok*. In: SZOMBATHY VIKTOR – LÁSZLÓ GYULA (szerk.) *Magyarrá lett keleti népek*. Bp. 1988. 81.; KRISTÓ 1991. 18.; LIGETI LAJOS: *A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban*. Bp. 1986. 475.; 838–839-re I. LUDWIG, D., i. m. 221, 258.; WOZNIAK, F. E.: *Byzantine Policy on the Black Sea on Russia Steppe in the late 830's*. *Byzantine Studies* 2 (1975) 56–62.

³⁶ BURY, J. B.: *A History of the Eastern Roman Empire from the Fall of Irene to the Accession of Basil I.* (A. D. 862–867). London, 1912. 417.

e kronológiára alapozódhatnak.³⁷ Grumel újabban 837. január 21-e és 843. március 4-e közé tette Ioannész pátriárkátusát.³⁸ Ez lehetővé teszi, hogy későbbre, 837 utánra tegyük a relatív kronológia alapján Sarkel felépítését. Lehetséges, hogy a rusz követség visszaújtát elzáró „vad és barbár népek” felbukkanása idejében, 838 táján érkezett a kazár követség Theophilosz császárhoz. A kazár határerőd felépítésével szinte vetekedő fontosságúnak tartjuk azt, hogy Petronász szükségesnek vélte Cherszón katonai tartománnyá (thema) való szervezését.³⁹ Ez ugyanis arra utalhat, hogy nemcsak Kazáriát fenyegették nyugat felől támadások, hanem Bizánc Krím-félszigeti birtokai is veszélybe kerültek.

Az idézett négy forrás nemcsak önmagában fontos, hanem – ahogy arra néhány vonatkozásban már rámutattunk – egymással való kapcsolatukban is. A fenti tudósítások mindegyikét a magyarokhoz fűző feltevések általában azzal számoltak, hogy előbb (830 vagy 833–835 között) épült fel a Kazáriát ért magyar támadások miatt Sarkel vára, s utána (836–838 között vagy 839-ben) került sor a magyarok al-dunai kalandozására.⁴⁰ Vajay Szabolcs az Annales Bertiniani adatát úgy értelmezte, hogy a Dnyepernél a magyarok és a kazárok harcban álltak egymással.⁴¹ Györffy György ugyanakkor arra következtetett az utóbbi forrásból, hogy a magyarok 839-ben lépték át a Dnyepert.⁴² Úgy véljük, hogy a „vad és barbár népek” kifejezés aligha illik a birodalmat alkotó és hosszú létre visszatekintő kazárookra, sokkal inkább egy újonnan feltűnt népre. Az Annales Bertiniani bejegyzése alapján nem lehet kazár–magyar háborúra következtetni, csak a barbár nép dúló akcióira a térségben. Nem tartjuk egészen pontosnak Györffy észrevételét sem, hiszen a magyarok mind e forrás, mind pedig Szümeon Logothetész szerint a Dnyepernél, sőt az Al-Dunánál járhattak. Egyes feltevések szerint a kazárok nemcsak Sarkelt építették fel a bizánciakkal rusz ellenfeleikkel szemben, hanem védekezésül a magyarokat telepítették a Donon túli térségbe.⁴³ Novoszelvev szerint Bizánc magatartása kettős volt; egyrészt segítette a kazárokat a ruszok ellen (Sarkel), másrészt fogadta a rusz követeket és segítette hazajutásukat.⁴⁴ Nézetünk szerint Ibn Ruszta híradása arról, hogy a magyarok ellen védekeztek a kazárok, önmagában kétségesse teszi az említett feltevéseket. Ráadásul a magyarok bizonyítható megjelenése

³⁷ KRUMBACHER, K.: Geschichte der byzantinischen Litteratur von Justinian bis zum Ende des Oströmischen Reiches. München, 1897.² 1149.; a 833–834-es dátumra Uo. 968.; l. még 33. jegyzet.

³⁸ GRUMEL, V.: La Chronologie (Traité de Etudes Byzantine I.) Paris, 1958. 436. – A kérdésben nyújtott szíves segítségért ezúton is köszönetet mondok SZÁDECZKY-KARDOSS SAMU-nak.

³⁹ L. TOYNBEE, A., i. m. 270.; NOVOSZELCEV, A. P., i. m. 202, 207.

⁴⁰ Vö. pl. CZEGLÉDY 1985. 119.; MACARTNEY, C. A., i. m. 71–72, 77.; KRISTÓ 1980. 20–21, 38–39.

⁴¹ VAJAY SZ., i. m. 12.

⁴² GYÖRFFY GY.: Levedia és Etelköz kérdéséhez. Magyar Nyelv 80 (1884) 388.

⁴³ TOYNBEE, A., i. m. 444–445.; NOVOSZELCEV, A. P., i. m. 208.

⁴⁴ NOVOSZELCEV, A. P., i. m. 208.

a térségben nagyjából egybeesett Sarkel építésével, sőt valamivel meg is előzhetette. Nem valószínű, hogy a rusz veszély oly nagy lett volna, hogy a magyarok áttelepítése után a kazároknak még erős határvárról kellett volna gondoskodniuk. Ha egyáltalán felvethetjük a Kaganátus részéről a telepítést, akkor csak nyugati expanzió céljával magyarázhatnánk. Nem tartjuk azonban ez utóbbit sem valószínűnek. Az idézett források arra utalnak, hogy 838 körül, meglehetősen váratlanul egy „új” nép egyes csoportjai jelentek meg, amelyek katonai akcióikkal, majd későbbi letelepedésükkel több hatalom érdekeit is sértették. Veszélyeztetve érezte magát a Kaganátus, mert a magyarok egyrészt a fennhatósága alatt levő Donon túli területet ragadták el tőle, másrészt magát Kazáriát is támadhatták. Ezért küldött a kagán és a bég követeket a bizánci császárhoz, aki azért is teljesítette kérésüket, mert a jövevények a Krím-félszigetet is veszélyeztethették, ráadásul a bolgárok hívására bizánci alattvalókat támadtak meg az Al-Dunánál. Talán nem lehet véletlen az sem, hogy 813-ban a Dunától északra letelepített, bolgár fennhatóság alatt álló makedónok miért éppen ekkor, 838 táján, több mint két évtized eltelte után szánták rá magukat a távozásra, holott az arabokkal éppen 837–838-ban heves harcokat vívó Theophilosz császár csak szállítóhajókkal tudta segíteni elkeseredett harcaikat.⁴⁵ A magyarok hirtelen felbukkanása készíthette a makedónokat arra, hogy biztonságosabb területre, a bizánci birodalomba költözzenek vissza. A bolgárok a megjelenő magyarokat arra akarták felhasználni, hogy a bolgár befolyást a Dunától északra is biztosítsa a Bolgáriát védő makedónokat maradásra bírják. A makedónok távozásával a Dunától északra levő területen hatalmi vákuum keletkezett, amelyet később a magyarok töltöttek be. Hasonlóképpen rusz érdekeket is – a szlávok irányába folyó expanzió akadályozása – sértett a magyarok felbukkanása.

A fentiek alapján úgy véljük, hogy 838 táján egy új nép jelent meg a Don és az Al-Duna közti térségben. A makedónok gyors távozása, az elinduló, de visszatérni már nem tudó rusz követség, Sarkel gyors felépítése és a cherszóni téma sürgős megszervezése egyaránt azt jelzik, hogy a térség élete felbolydult. A Dunától északra levő bolgár, a Dontól nyugatra levő kazár és a Krím-félsziget táján érvényesülő bizánci fennhatóság veszélybe került. A konstantinápolyi kazár és rusz, valamint az ingulheimi bizánci legációk világosan jelzik azt, hogy a térségben változások, jelentős népmozgások történtek. Mindezek alapján okkal feltételezhetjük, hogy 838 táján, illetve azt követően kerültek a magyarok a dél-orosz steppére, Etelközbe.

A levándorlás okát bizonyosan nem tudjuk, de kizárhatjuk a már említett kazár áttelepítést. Komolyabban számításba vehetjük a Regino és Anonymus által toposzszerűen emlegetett „helyszűkét”.⁴⁶ Nézetünk szerint ez azonban nem a túlzott szaporodás okozta relatív túlnépesedés következménye volt, hanem annak, hogy a térségben újabb

⁴⁵ A háborút említi DUPUY, R. E. – DUPUY, T. N.: *The Encyclopaedia of Military History*. New York, 1986.² 263, 265–266.; TOYNBEE, A., i. m. 388.

⁴⁶ MEH 137, 138–139, 206.

népek is megjelentek, s így az „telítődött”, majd törvényszerűen népmozgás indult meg nyugati irányba. Nem érthetünk egyet a már említett feltevéssel, amely 670 után kizárja a migráció lehetőségét egészen a 890-es évekig. Úgy véljük, hogy éppen a *830-as évek második felében, vége felé egy kisebb népvándorlási hullámmal* számolhatunk. Ennek egyik kiindulópontja az ujjur birodalom lehetett, amely részben a kirkizek támadásainak következtében 840-re bomlott fel.⁴⁷ Feltehető, hogy a karlukok, kimekek, oguzok (uzok) és besenyők a Pax Ujgurica végét követő, s talán már annak vége felé kibontakozó hatalmi harcai nemcsak új erőviszonyokat eredményeztek a Volgától keletre levő térségben, hanem bizonyos népmozgásokat is elindítottak. Ennek során nyugatabbra tolódhattak a besenyők, a Volga és Urál folyók közti vidékre, ahol egészen a 890-es évekig éltek.⁴⁸ A besenyők megjelenése a volgai magyar haza, Magna Hungaria közelében az egyik fontos tényező lehetett a magyarok elvándorlásában. Számolnunk kell azzal is, hogy nemcsak keleten, hanem délkelet felől is kisebb migrációs hullám indult meg. Ez kapcsolódott Kazária belső politikai-hatalmi válságához, amely polgárháborúban csúcsosodott ki. Konsztantinosz szerint a kormányzat ellen felkelők közül „egyeseket lemészároltak, mások pedig elmenekültek és elmenvén letelepedtek a türkökkel együtt a besenyők földjén, összebarátkoztak egymással, és holmi kabaroknak (kavar, kovár – T. S. L.) nevezték el őket”.⁴⁹ A „kavar csatlakozás” idejét illetően különböző feltevésekkel találkozunk a történeti irodalomban.⁵⁰ Ha elfogadjuk a bizánci császár állítását az együttes (egyidejű) letelepedésről a besenyők későbbi (950 k.) földjén, a Don és az Al-Duna közötti térségben, a magyarok említett forrásokban tükröződő és általunk fentebb 838 tájára datált megjelenéséhez kell kapcsolnunk a kazár polgárháborút és az alulmaradt lázadók menekülését, majd letelepedését.

Nézetünk szerint Konsztantinosz császár a DAI-ban még két helyen utalt a magyarok etelközi honfoglalására. A 38/3–9-ben azt említette, hogy „a türkök népe régen Kazáriához közel szerzett magának lakóhelyet, azon a helyen, amelyet első vajdájuk nevéől Levediának neveznek”.⁵¹ E passzusból sem a letelepedés pontos ideje, sem helye nem deríthető ki. Voltaképpen az sem egyértelmű, hogy migráció ered-

⁴⁷ LIGETI L., a 35. jegyzetben i. m. 339.; MACPHERNOS, C., In: SINOR, D. (ed.): a 35. jegyzetben i. m. 339, 342.

⁴⁸ Az említett népek erőviszonyaiban bekövetkezett változásokkal magyarázta a 890-es évek népvándorlását ZIMONYI ISTVÁN: i. m. 169–175. – Ha ez helytálló, az ujjur birodalom bukása idején hasonló folyamatokkal számolhatunk.

⁴⁹ DAI 174–175.; MEH 120.; ÁMTBF 43.

⁵⁰ 760–780, 810, 830, 850, 860 után, 889 egyaránt felmerült, összefoglalóan I. TÓTH SÁNDOR LÁSZLÓ: Kabarok (kavarok) a 9. századi magyar törzsszövetségben. Századok 118 (1984) 101.

⁵¹ DAI 170–171.; MEH 118.; ÁMTBF 42.

ményeképpen kerültek ide, mivel a szövegben a „lakóhelyet bírt” kifejezés szerepel.⁵² Mivel Levedi nemcsak rangban első a magyar törzsfők között, hanem az időt tekintve is az első ismert vezető, úgy tűnik, mintha térbeli és politikai értelemben egyaránt *Levedi a „semmiből” tűnne elénk népével, a hét törzsből álló politikai alakulattal.* Értelmezésünk szerint nemcsak levándoroltak a magyarok Kazária közelébe, hanem *e migrációhoz kapcsolódhat a magyar törzsszövetség megszerveződése is.* Analógiaként utalnunk kell arra, hogy Anonymusnál a Kárpát-medencei honfoglalás előkészítéséhez fűződik a hét vezér (törzsfő) szövetségre lépése (vérszerződés) és Álmos első vezérré választása.⁵³ A másik idevonható konsztantinoszi passzus – ha elfogadjuk azt, hogy a DAI. 38. fejezete nem egységes, hanem esetleg két verziót, történetet tartalmaz⁵⁴ – az, amely egy besenyő (kangar) – magyar (szavárd) háborút említ, amelynek eredményeképpen az egyik rész keletre ment Perzsia vidékére, a másik pedig vajdájukkal és vezérükkel, Levedivel nyugatra ment lakni az Etelküzü nevezetű helyekre, amely helyeken mostanában a besenyők népe lakik.⁵⁵ E verzió az etelközi „honfoglalás” okául a besenyők támadását tünteti fel. A három konsztantinoszi passzus alapján feltételezhetjük, hogy a magyarok Levedi vezetésével, a kazár polgárháború idején és részben legalábbis a besenyők támadásának (Volga-vidéken való megjelenésének) következményeként telepedtek Kazária közelébe; a Levediának és Etelköznek egyaránt nevezett Don és Al-Duna közötti új szállásterületre. A magyarok 838 körüli időre tehető katonai akciói ezt az etelközi honfoglalást készítették elő. Feltehetően a vándorláshoz és a letelepedéshez fűződik a magyarok és kavarok törzsszövetségének megszerveződése.

⁵² Vö. UHRMANN IVÁN: Az ősmagyar kettős fejedelemség kérdéséhez. Történelmi Szemle 30 (1987–1988) 219.

⁵³ MEH 139–140.; *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum. Edendo operi praefuit E. SZENTPÉTERY: I–II. Bp. 1937–1938. I. 40–41.*

⁵⁴ MACARTNEY, C. A., i. m. 98–99.; GRÉGOIRE, H.: *Le nom et l'origine des Hongrois. Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft. 1937. 632–633.*

⁵⁵ DAI 170–173.; MEH 118–119.; ÁMTBF. 43–44.

La „conquête du pays d'Etelköz” des hongrois

L'étude examine le problème: est-ce les Hongrois figurant dans sources écrites des années 830 habitaient depuis longtemps sur la steppe sud-russe et qu'ils sont devenues indépendants à cette époque-là de la Khazarie, ou bien c'est à cette époque-là qu'ils y sont venus de leur patrie de la Volga (Magna Hungaria). D'après l'auteur, selon le témoignage des quatre ressources respectives, nous pouvons supposer que certains groupes d'un nouveau peuple (appelé ungr, turk, hun) se soient présentés sur certaines parties de la région entre le Don et le Bas-Danube. Ibn Rusta parle des Hongrois comme ennemis des Khazars. Une des manifestations de tout cela est fait que les Khazars, à l'aide de Byzance, ont construit la forteresse de Sarkel sur le Don vers 838. L'ambassade russe parvenue encore à Byzance vers 838 ne pouvait plus retourner sur son chemin habituel (sur le Dnieper) de la steppe à cause des ravages du peuple barbare se présentant entre-temps. à cause de l'apparition de ce peuple, les Macédoniens fixés au-delà du Bas-Danube pouvaient se décider vers 838 à se révolter contre les Bulgares et essayaient de retourner dans leur pays sur les navires envoyés par l'empereur de Byzance, sur le territoire de l'empire de Byzance. Les Bulgares ont appelé en aide les Hongrois, mais ces derniers ont été vaincus par les Macédoniens. Selon l'auteur, l'apparition des Hongrois vers 838 portait atteinte de la même manière aux intérêts de Byzance, de la Khazaire, de la Bulgaire et des Russes. L'activité diplomatique animée (ambassades russe, khazare, byzantine), la construction de Sarkel, l'organisation du thema byzantin de la Crimée (Cherson) soulignent cette atteinte. L'auteur pense que la cause de l'immigration des Hongrois est la dissolution de l'empire ouïgour vers 840 et la crise du Khaganat Khazar (guerre civile), cette cause est la conséquence de la migration des peuples au cours de laquelle les Petchenègues transmigraient sur le territoire entre la Volga et l'Oural, les Hongrois et les Kabars à Etelköz situé entre le Don et le Danube et s'organisaient en fédéralisme tribal.